

Procházka, Milan

Ke klasifikaci tržních forem pozdního feudalismu

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1987, vol. 36, iss. C34, pp. [131]-140

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102161>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MILAN PROCHÁZKA

KE KLASIFIKACI TRŽNÍCH FOREM POZDNÍHO FEUDALISMU

Trh, chápaný jako periodické soustředění směnných vztahů na určitém místě, se stal v epoše feudalismu výrazem postupně se prosazující zbožní ekonomiky, jejíž principy v historické perspektivě nahradily naturální hospodářství raných etap feudalismu a v jeho pozdním stadiu vytvářely podmínky pro vývoj kapitalistických ekonomických vztahů. Následující příspěvek je věnován klasifikaci základních tržních forem, v jejichž rámci se odehrávala zbožní směna v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu na historickém území českého, polsko-litevského a uherského státu. Dosažený stupeň hospodářského vývoje těchto zemí, odrážející úroveň výroby a pokrok dělby práce, se ve sféře směny projevil diferenciací tržního mechanismu a utvářením vzájemně odlišných forem trhů.

Proces diferenciacie tržních forem lze v souladu s užívanou terminologií označit jako formování místních a oblastních trhů, jako i sféry dálkového obchodu. Ve středoevropské historiografii dosud postrádáme obecně přijímanou typologii tržních forem, přestože se této problematice dotýká řada studií.¹ Ačkoli je nesporný přínos uvedených prací v tom, že vycházejí z konkrétních poměrů určité země či regionu, nelze pominout skutečnost, že je otázka tržních forem sledována pouze okrajově a že se přes částečnou terminologickou shodu pojetí jednotlivých tržních forem rozchází.

¹ Hejl, F.: *Die Städte der Karpaten-Donau Region und ihre Stellung in der Struktur der ostmitteleuropäischen Handelsbeziehungen im 14.—17. Jahrhundert*, in: *Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques pour le IVe congrés de l'Association internationale d'études du sud-est Européen*, Praha 1979, s. 125—138. Janáček, J.: *Remeslná výroba v českých městech v 16. století*, Praha 1961, s. 18—26. Makka, L.: *Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15.—17. Jh.*, in: *La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie*, Budapest 1963 (dále jen *La renaissance...*), s. 31—35. Małecki, J.: *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku*, Warszawa 1963, s. 23—30, 60—102. Marek, J.: *Remeslná výroba v moravských městech v 16. století*, ČMM, 81, 1962, s. 134—136. Savina, N. V.: *Dva typy kupečeských kompanij Južnoj Germanii na rubeže XV—XVI vv.*, Srednje veka, 37, 1973, s. 255—256. Samsonowicz, H.: *Formen und Wirkungen des Handels-*

Při analýze základních typů tržních forem vycházíme z předpokladu, že takovou tržní formu charakterizují příslušné tržní vztahy, v jejichž struktuře jsou pak jednotlivé formy trhů obsaženy. Podobně jako je trh určen soustředěním směny na určitém místě, jsou tržní vztahy chápány jako důsledek konkrétních aktů směny prováděné periodicky v určitém prostoru. Správné postižení struktury tržních vztahů, jež umožňuje klasifikaci tržních forem, vyžaduje komplexní přístup ze dvou hledisek, a to analýzu převládajícího mechanismu směny, tedy konkrétní obchodní činnosti v jejím dynamickém vývoji, jako i prověření každé formy principů prostorové ekonomiky. Má-li mechanismus směny ve struktuře tržních vztahů postavení subjektu, pak je prostorový činitel objektivním vyjádřením jejich odlišné územní organizace. Jinými slovy řečeno, nelze se v typologii tržních forem opírat pouze o rozbor směnných vztahů, neboť jejich kvalita sama o sobě neurčuje formu trhu. Vžitá terminologie rozlišuje tržní formy prostorově (místní, oblastní, příp. zemský trh apod.). Dosavadní typologie však akceptují především relativní územní dosah příslušné formy trhu, který není pro zachycení struktury tržního mechanismu rozhodující a v praxi často ani zjistitelný. Objektivnějším diferenciačním kritériem je organizace tržních vazeb v rámci působnosti určité formy trhu.

Východím bodem pro zachycení struktury tržních vztahů je odlišení nižších forem trhů, soustav místních a oblastních trhů, od sféry dálkové směny. Takto pojatá diferenciace se rozchází s klasifikací J. Janáčka, jejímž základem je odlišení místního trhu od tzv. trhů vzdálenějších.² Užívání pojmu vzdálenější trhy je problematické, a to především z hlediska prostorové neurčitosti. Vyjma obecného nadřazení tzv. vzdálenějších trhů nad sféru místního trhu, které je ovšem sporné, neboť v sobě skrývá možnost zkresení konkrétní situace, nebyl popsán společný znak vlastní jednotlivým formám.

Nižší formy trhů: Mechanismus místního či oblastního trhu fungoval v rámci tzv. tržních okruhů. Tržní okruh představuje relativně uzavřený, neustále se však vyvíjející územní celek, vymezený působností ustálených tržních vazeb, jež se soustřeďovaly v jádru daného okruhu, tj. centru místního či oblastního trhu. V této souvislosti lze hovořit o soustavách místních a regionálních trhů, zatímco v případě vyšších tržních forem se určujícím znakem jejich prostorové organizace stala síť, nikoli centralizovaná soustava tržních vazeb.

Pro značné odlišnosti mezi jednotlivými okruhy, ať již místními či oblastními, jež odrážely konkrétní hospodářskou situaci a sociálně-ekonomické poměry uvnitř každého z nich, lze postihnout pouze základní rysy směnných vztahů. Obecně je možno konstatovat, že nižším tržním formám odpovídají méně pokročilé směnné vztahy se značným podílem prosté zboží směny. Na rozdíl od sféry dálkového obchodu poznamenala směnu v rámci nižších tržních forem slabší zprostředkovatelská aktivita obchodníka a méně výrazné zapojení obchodního kapitálu do jejího mechanismu. Pro místní i oblastní

kapitals in Polen und Preussen vom 14. bis zum 16. Jahrhundert, Hansische Studien, 3, 1975, s. 36–39. Szűcs, J.: *Das Städtewesen in Ungarn im 15.–17. Jh.*, in: *La renaissance...*, s. 119–121, 142–150. Wolański, M., *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII wieku*, Wrocław 1961, s. 86–104. Zudej, J.: *Trhové sféry na Slovensku v roku 1720*, Geografický časopis, 25, 1973, s. 301–312.

² Janáček, J.: c. d. s. 18–22.

trhy byl naopak příznačný kontakt přímého výrobce se spotřebitelem. Sám výrobce na trhu nejen realizoval část své produkce, ale vystupoval současně jako konzument, kterému prodej zboží umožnil získat obratem zboží jiné, sloužící reprodukci výroby a uspokojení vlastních potřeb. V rámci místních a regionálních trhů nelze popřít působnost takových ekonomických jevů, jako tlak konkurence, rozšíření úvěru aj.³ Na vývoji a dynamice obchodní výměny se nebyvale projevilo zapojení jednotlivých tržních okruhů do dálkové směny, a to nejen na trhu, ale ve svých důsledcích na celkové hospodářské situaci, neboť dálkový obchod ovlivňoval spotřebitelskou poptávku a vytvářel tak podněty pro rozvoj místní výroby, případně její úpadek.

A. Místní trh se formoval jako důsledek dělby práce mezi feudálním městem a přilehlým venkovským zázemím; působil současně jako faktor specializace místní výroby, kdy vytvářel ekonomické vazby mezi výrobními odvětvími a obory. Soustředění tržních vazeb do měst či sídlišť, která plnila některé jejich hospodářské funkce, odpovídala tradičně vyšší úrovni zboží-peněžních vztahů v těchto komunitách, kde specializovaná, cechovně organizovaná zbožní malovýroba vytvářela pro rozvoj obchodu potřebné sepětí produkce s trhem. V rámci místního trhu se odehrávala oboustranná zboží výměna mezi městem a venkovem; soustavy místních trhů tak sehrály významnou úlohu v procesu pronikání zboží-peněžních vztahů do zemědělství.

Ekonomická podstata místního trhu se projevila ve struktuře zboží výměny. Ve sféře místního trhu se realizovalo především zboží původem spjaté s daným tržním okruhem; směna zajišťovala přísun potravin a jiných naturálních produktů do měst a současně odbyt neagrární produkce. Vlastní směnu pak charakterizovalo její relativní ustálení v poměru k ekonomické kapacitě určitého tržního okruhu. V žádném případě nelze směnu na místním trhu provéřovat staticky, názor o jejím ustálení nepopírá dynamiku výměny na týdenních trzích (sezónnost, důsledky jevů působících na konkrétní ekonomickou i společenskou situaci — živelné pohromy, epidemie, válečné ohrožení aj.). Stabilita místní směny se projevila v dlouhodobé tendenci, kdy se rozměry zboží výměny přibližovaly potřebám určitého tržního okruhu, jeho ekonomické kapacitě. Různou kapacitu určovala řada faktorů hospodářské, ale i sociální, demografické a mocensko-politické povahy. Potenciál a struktura výroby, počet obyvatelstva a jeho sociální a majetkové diferenciacie, politicko-mocenský význam určitého města aj. působily na kvalitu a rozměry obchodní výměny a z tohoto hlediska pak odlišovaly jednotlivé tržní okruhy. Spotřebitelská poptávka na trzích lidnatých měst vyžadovala nejen větší množství zboží, ale současně širší sortiment nabídky, kterou mnohdy nemohla místní produkce pokrýt. Navenek se tržní okruhy kolem významných měst odlišovaly od jiných větším územním rozsahem.⁴ Funkce místního trhu se v takovém pří-

³ O konkurenčním tlaku a prosazování úvěrových operací např. Bogucka, M.: *Die Beziehungen zwischen dem Handelskapital und der städtischen Produktion in Danzig im 16. und 17. Jahrhundert*, Hansische Studien, 3, 1975, s. 59–65. Samsonowicz, H.: c. d., s. 36–37.

⁴ Nedostatek pramenného materiálu ztěžuje, ne-li znemožňuje, určit alespoň přibližný rozsah místních tržních okruhů. J. Małecki (c. d., s. 73–76) zjistil nepoměrně větší dosah krakovského trhu oproti místním okruhům jiných malopolských měst. J. Zudeł

padě přenesla i na vyšší tržní formy. Tato skutečnost se následně projevila i v mechanismu směnných vztahů. Přes naznačené rozdíly se směna v rámci místních trhů vyznačovala oproti jiným tržním formám celkově nižší úrovní, jež odpovídala převažující orientaci směny na přímého spotřebitele. Úvěr, poskytnutý na místním trhu, sloužil zejména neproduktivní spotřebě a jeho zapojení do zbožího obratu bylo poměrně slabé.⁵

Ve střední Evropě se od poloviny 15. století uspišil proces tříštění existujících soustav místních trhů. Vlastní jev souvisel především s pokračující urbanizací jednotlivých zemí, kdy se kolem nových měst formovaly tržní okruhy, jež omezovaly působnost stávajících. Početné nejrchleji rostla skupina měst vrchnostenských; přestože i tato města plnila funkci místního tržního centra, nedosahovala obvykle kvalita ani rozměry obchodní výměny úrovně trhů měst vyššího sociálně-ekonomického typu.⁶ Docházelo tak ke vzájemnému překrývání tržních okruhů, kdy místní trhy významnějších měst nabývaly postavení nadřazeného tržního mechanismu, a to zejména v distribuci specializované řemeslné produkce. Z hlediska struktury tržních vztahů měl tento vývoj zajímavé důsledky. Zatímco se početná skupina měst, převážně řemeslnícko-zemědělského typu,⁷ ekonomicky izolovala v rámci svých tržních okruhů, místní trhy větších měst se kvalitou přiblížily vyšším tržním formám.⁸

Soustavy místních trhů procházely v pozdní fázi feudalismu specifickým vývojovým procesem, který lze označit jako počátek dlouhodobé tendence překonávání vlastní tržní formy. Hospodářská izolace místních tržních okruhů byla neslučitelná s novými technologickými a organizačními normami výroby, jejíž rozvoj vyžadoval svobodnější poměry na trhu.⁹ Výrazné feudální charakter místního trhu neodpovídal ani pokročilé organizaci směnných vztahů,

(c. d., s. 305–311) zachytil v několika regionech Slovenska „tržní sféry“ některých měst na počátku 18. století.

⁵ Samsonowicz, H.: c. d., s. 36–37.

⁶ Tato skutečnost vyplývala především z méně rozvinuté výrobní struktury, v níž významnou úlohu plnila výroba zemědělská, zatímco řemeslná produkce nabízela relativně úzký zbožího sortiment.

⁷ Jecht, H.: *Studien zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte*, VSWG, 19, 1928, s. 58. Janáček, J.: c. d., s. 203–206. Ochmaňski, J.: *W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, in: *Studia historyczne w 35-letce pracy naukowej H. Lowmiańskiego*, Warszawa 1958, s. 279–294. Pérenyi, J.: *Trois villes hongroises sous la domination ottomane au XVIIe s.*, in: *Actes du Ier Congrès International des Etudes balkaniques et sud-est Européennes*, 3, Sofia 1969, s. 581–591. Wyrobicz, A.: *Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w.*, in: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, Warszawa—Poznań—Toruń 1976, s. 177–187.

⁸ Místní trh velkých měst lze v souladu s názorem J. Janáčka (c. d., s. 20) chápat v širším a užším smyslu. Směna nepřesahující hranici města pak představuje místní či „městský“ trh v jeho nejvlastnější podobě.

⁹ Specializovaná zemědělská výroba a zejména pak báňská produkce záhy překonaly omezenost místního trhu vůbec. Ve sféře řemeslné výroby měly snahy směřující k uvolnění poměrů na místním trhu výrazně proticechovní charakter; viz např. Bogucka, M.: c. d., s. 59–69. Janáček, J.: *České soukenictví v 16. století*, ČSČH, 4, 1956, s. 553–590. Týž: *Výroba plátna a roušek v Čechách v 16. století*, ČL, 44, 1957, s. 247–249. Marečková, M.: *Plátenická výroba v Bardějově a okolí v první polovině 17. století*, in: *Otázky dějin střední a východní Evropy*, 2, Brno 1975, s. 289–306. Pacsu, S.: *Meșteșugurile din Transylvania pînă în secolul al XVI-lea*; Cluj 1954, s. 18 n. aj.

kteřé ve sledovaném období pronikaly do nižších tržních forem ze sféry dálkového obchodu.¹⁰ Úlohu místního trhu snižovalo zejména prohloubení vnějších ekonomických vazeb. Spolu s úpadkem jeho právní ochrany, vytvářením nových tržních vztahů, které obcházely městské trhy a jejich četná regulativa, se průvodním znakem krize místního trhu stal proces tříštění jeho soustav, patrný především v 16. století.¹¹ V následující historické etapě, kdy se hospodářská izolace místních tržních okruhů stala v souvislosti se zaváděním kapitalistických vztahů do výroby i směny prežítkem, se rozložené soustavy místních trhů začlenily do pokročilejší tržní formy, vnitřního trhu.

B. Vnější ekonomické vazby mezi několika místními tržními okruhy vytvářel oblastní trh, který zajišťoval hospodářské spojení měst určitého regionu, prostorově vymezeného dosahem příslušných tržních vazeb. Z ekonomického hlediska zaujímala sféra oblastního trhu významné postavení prostředníka mezi dálkovou směnou a nižšími formami trhů. Charakter směny, její převládající mechanismus, jako i prostorová organizace tržních vazeb řadí regionální trh mezi nižší formy trhů, třebaže nelze v jeho rámci popírat působnost kvalitativně vyšších směnných vztahů, zejména ve srovnání se sférou trhu místního.¹²

Funkci oblastního tržního centra plnilo každé město pořádající výroční trhy, na kterých se směna v rámci oblastního trhu odehrávala. Na výroční trh určitého města se sjížděli účastníci obchodu z příslušné tržní oblasti, zejména z měst hospodářsky, společensky a jinak vázaných na dané tržní středisko.¹³ Jako v případě místních trhů se důležitým faktorem rozměru zboží výměny stala ekonomická kapacita tržního centra, současně se však ve sféře oblastního trhu zvýšila úloha vnějšího činitele, a to postavení daného města v síti dálkového obchodu, neboť výroční trh zajišťoval značnou variabilitu směnných vztahů. Jestliže byly nižší tržní formy z tohoto hlediska obecně charakterizovány nejednotným mechanismem, kdy se vedle směny zprostředkované obchodním kapitálem uplatnila prostá zboží směna, lze konstatovat, že ve

¹⁰ Viz např. Bogucka, M.: *Obrót wekslowo-kredytowy w Gdańsku w pierwszej połowie XVII wieku*, RDSG, 33, 1972, s. 1—31.

¹¹ Na tříštění soustav místních trhů upozorňuje česká, slovenská i maďarská historiografie, viz např. Janáček, J.: *Řemeslná výroba . . .*, s. 18—21; *Valdštejnův Jičín*, ČSČH, 25, 1977, s. 87. Špiesz, A.: *Vplyv trhov na rozvoj miest na Slovensku v období neskorého feudalizmu*, HČ, 25, 1977, s. 521—531. Makkai, L.: c. d., s. 31. Szűcs, J.: c. d., s. 118—120. Analogický jev však probíhal i na území polsko-litevského státu. Nové tržní okruhy se formovaly kolem početné sílic skupiny vrchnostenských měst, kdy se měnilo i právní postavení těchto tržních center; viz např. Opaš, T.: *Miasta prywatne i Rzeczpospolita*, KH, 78, 1971, s. 29—30.

¹² Pojetí regionálního trhu se v dosavadní literatuře rozchází. H. Samsonowicz považuje za regionální trh směnu prováděnou na vzdálenost 100—200 km, v jejíž zboží strukturu se projevila specializace jednotlivých hospodářských regionů (c. d., s. 36—37). Snad nejdále dospěla teorie oblastního trhu ve studiích J. Janáčka (c. d., s. 21—22) a J. Marka (c. d., s. 134—136). J. Marek vycházel z Janáčkova pojetí oblastního trhu, při konfrontaci s konkrétními poměry na Moravě však zjistil nejednotný mechanismus této tržní formy, v jehož kvalitě se odrážela velikost, sociálně-ekonomická typizace a celkový význam příslušného tržního centra.

¹³ Územní rozsah tržních okruhů byl značně odlišný; vedle geografických podmínek závisel na řadě hospodářských, společenských i právně-politických faktorů. Tržní vazby menších center obvykle nepřesahovaly 50 km, zatímco okruhy významných měst tvořily vazby na vzdálenost 100 i více kilometrů.

sféře regionálního trhu podíl prosté zboží směny klesal. Zatímco byla produkce spjatá s tradiční malovýrobou realizována prostřednictvím výrobce, jehož účast tak byla v jistém sortimentu zboží výměny stále dominující, do směny masově vyráběné a nabízené produkce se výrazně zapojil obchodník se svým kapitálem.¹⁴ Aktivita obchodního zprostředkovatele však obvykle přesahovala prostor jednoho regionu, neboť účast na vyšších formách trhů, z nichž byl výrobce vyloučen pro nedostatek provozního kapitálu i z technických důvodů, zajišťovala větší obchodní zisk. Oblastní trh, jak bylo výše uvedeno, vytvářel spojení mezi nižšími a vyššími formami trhů; v jeho rámci probíhala distribuce zboží přecházejícího ze sféry dálkového obchodu k jeho spotřebitelské realizaci, jako i přechod produkce určitého regionu do systému dálkového obchodu.

Z prostorového hlediska vymezoval působnost oblastního trhu příslušný tržní okruh, jehož územní vývoj určovaly relativně ustálené vazby jednotlivých míst k danému tržnímu jádru. Jestliže prostorový model organizace tržních vazeb vykazuje analogie k místnímu trhu, tržní mechanismus určovaly znaky specifické pro danou tržní formu.

Regionální tržní okruh nelze chápat jako samostatný ekonomickogeografický celek, tedy hospodářskou oblast.¹⁵ Jestliže se v etapě pozdního feudalismu ve střední Evropě prohloubil proces formování relativně uzavřených, vzájemně však propojených hospodářských oblastí, probíhala směna v jejich rámci nikoli v jednom tržním okruhu, nýbrž v celé soustavě regionálních trhů, orientovaných kolem jednotlivých měst. Z tohoto hlediska lze vysvětlit i fakt vzájemného překrývání tržních oblastí, neboť v každé takové oblasti, kterou určovaly tržní vazby soustředěné v jednom centru, se nacházelo několik podobných středisek, kolem nichž pak byly orientovány analogické tržní okruhy. Jinými slovy řečeno, každé město příslušelo několika okruhům, ale pouze v jediném případě plnilo funkci tržního jádra.

Třebaže na regionální tržní mechanismus působily různé faktory omezující rozměry i kvalitu směny, zejména řada právních předpisů a norem, územní dosah tržních okruhů jimi nebyl limitován.¹⁶ Neustálý územní vývoj ztěžuje pokusy o rekonstrukci existujících tržních okruhů, přesto lze doložit nemálo příkladů, kdy oblastní tržní vazby přesahovaly zemské i státní hranice.¹⁷ Svou návazností a vzájemným prolínáním získaly soustavy oblastních trhů některé znaky nadregionálního organismu.

¹⁴ O roli obchodníka na regionálním trhu pojednal J a n á č e k, J.: *Příspěvek k dějinám jihlavského obchodu v 16. století*, Vlastivědný sborník Vysočiny, 2, 1958, s. 69—81.

¹⁵ B l a ž e k, M.: *Ekonomickogeografická regionalizace*, Studia geographica, 53, Brno 1977, s. 9—15.

¹⁶ Směnu v rámci oblastního trhu omezovala řada místně platných norem, jež ochraňovaly místní řemeslnou výrobu a zvýhodňovaly domácí kapitál, např. omezený prodej v malém, stanovená doba konání trhu apod. K determinaci regionálního trhu viz J a n á č e k, J.: *Řemeslná výroba...*, s. 22.

¹⁷ K obchodním stykům v rámci takových regionů viz např. K a z i m í r, Š.: *Obchodní styky Trnavy s českými krajinami v polovici 16. století*, HŠt, 19, 1974, s. 133—148. M a c ú r e k, J.—R e j n ú š, M.: *České země a Slovensko ve století před Bílou horou*, Praha 1958, s. 49—71. M a c ú r e k, J.: *České země a Slovensko (1620—1750)*, Brno 1969, s. 19—37. M a ě c k í, J.: *c. d.*, s. 30—56. S i m e č e k, Z.: *Obchod jižních Čech s Rakousky ve 2. polovině 15. a na počátku 16. století*, ČSČH, 19, 1971, s. 693—710.

Na problém nejednotného mechanizmu oblastního trhu upozornil již J. Marek, který vycházel ze správného předpokladu, že tržní okruhy měst vyššího sociálně-ekonomického typu překrývaly okruhy méně významných měst a že směna v jejich rámci dosáhla kvalitativně vyšší úrovně. Zavedl pojem stálý oblastní trh, který určil jako variantu trhu zemského.¹⁸ Jestliže se následující charakteristika s takovým pojetím rozchází, neznamená naprosto negaci Markova přínosu do problematiky vnitřní nejednotnosti oblastní směny.

Sledovaný jev vyvolal všestranný hospodářský rozvoj, a to zejména pokrok ve sféře výroby. Od poloviny 15. století se prohloubilo sepětí jednotlivých středoevropských regionů s dálkovým obchodem. Do mechanismu oblastní směny pronikaly vztahy charakteristické pro vyšší tržní formy. Významná řemeslnicko-obchodní města získala výsadní postavení také v měřítku regionálním. Ekonomické nadřazení těchto center velkého obchodu potlačovalo tržní nezávislost menších měst, jejichž tržní okruhy přecházely do sféry oblastního trhu velkých měst. Zmíněný jev však neurčuje kvalitu vnitřní diferenciace mechanismu regionální směny, neboť se projevil již v rámci soustav místních trhů. Stal se pouze průvodním znakem procesu vytváření sekundárně centralizovaného oblastního trhu orientovaného na středisko velkého obchodu. Jeho podstatou byla nová organizace tržních vazeb, které spojovaly řadu tržních okruhů s jedním nebo několika centry relativně samostatné hospodářské oblasti; tato střediska tvořila současně pevné body sítě dálkového obchodu.¹⁹ Síla domácího i cizího obchodního kapitálu a rozsáhlé zboží-peněžní operace vtiskly centralizovanému oblastnímu trhu znaky vlastní vyšším tržním formám, přestože si prostorová organizace tržních vazeb uchovala příslušnost k nižším formám trhů.

Centralizovaný oblastní trh plnil v soustavách regionálních trhů funkci nadřazeného tržního mechanismu a stal se do jisté míry stabilizujícím prvkem oblastní směny.²⁰

Centralizovaný oblastní trh nelze chápat jako variantu trhu zemského, neboť pro ten byla příznačná jednotná síť vztahů a vazeb v rámci určité země, zatímco každý regionální trh tuto kvalitu postrádal. Centralizovaný oblastní trh tedy nebyl variantou, nýbrž jednou z komponent, z níž dalším vývojem ekonomických vztahů (a zde především v oblasti výroby a úrovní dělby práce) zemský trh vzniká.

Také dlouhodobá vývojová tendence oblastní směny směřovala k překonání samé tržní formy. Ve srovnání se sférou trhu místního však regionální tržní mechanismus sehrál významnou úlohu v rozvoji kapitalistických výrobních vztahů, neboť faktorský systém rozptýlené manufaktury vycházel z jeho principů.

Vyšší tržní formy: Tržní mechanismus dálkové směny byl nadřazen všem dříve analyzovaným formám, přičemž tuto nadřazenost není možno chápat v hierarchické posloupnosti (dálková směna — oblastní trh — místní trh),

¹⁸ Marek, J.: c. d., s. 134—136.

¹⁹ Madurowicz - Urbańska, H.: *Aspect of micro- and macroanalysis in historical socio-economic regionalization*, *Studia Historiae Oeconomicae*, 13, 1978, s. 27—39.

²⁰ Časové vymezení trhů pořádaných ve městech určitého regionu předcházelo či navazovalo na trhy oblastních center. Viz např. Samsonowicz, H.: *Przemiany os drożnych w Polsce późnego średniowiecza*, PH, 64, 1973, s. 715—716.

nýbrž strukturálně (dálková směna — místní trh, dálková směna — oblastní trh).

V pozdní fázi feudalismu procházela sféra dálkového obchodu progresivním vývojem, který však v konkrétních podmínkách určité země nepůsobil vždy pozitivně na celkovou hospodářskou situaci. Překonání feudálních přežitků, či alespoň jejich částečné přizpůsobení nové ekonomické realitě, uspíšilo rozvoj směnných vztahů, které svou kvalitou často předstihly úroveň vztahů v oblasti výroby. Zmíněný rozpor se v podmínkách střední Evropy projevil ve vztahu obchodního kapitálu k výrobě. Jen výjimečně lze doložit přímé kapitálové investice do výroby, čímž si obchodní kapitál udržoval svou relativní nezávislost na výrobě a stal se tak pouze nepřímým faktorem jejího rozvoje.

Z hlediska klasifikace trhů je sféra vyšších tržních vztahů označena jako dálkový obchod. Jednotná síť jeho tržních vazeb postrádala analogie k organizaci místních či regionálních trhů.²¹ Stabilizujícími prvky v síti dálkového obchodu se stala významná obchodní centra, jejichž spojnice získaly charakter hlavních obchodních os a usměrňovaly orientaci ostatních tržních vazeb. V pozdní fázi feudalismu došlo v rámci dálkového obchodu k diferenciaci dosud relativně jednotného tržního mechanismu. Síť dálkového obchodu se v rámci existujících politických celků postupně přetvářela v systém zemského trhu, zatímco v širším měřítku probíhala mezinárodní (zahraniční) obchodní výměna.

C. Kvalitativní odlišení zemského trhu bylo dáno ekonomickými, společenskými a politickými poměry počáteční fáze jeho rozvoje, kdy byl vývoj nižších tržních forem poznamenán příznaky stagnace. Z tohoto hlediska je třeba poukázat na časovou souvislost mezi vznikem zemských trhů a procesy v mocensko-politickém vývoji středoevropských zemí, kde se s nestejnou intenzitou a s různými důsledky projevil obecné tendence upevnění státního organismu a suverenity země.²² Na rozvoj zemského trhu pozitivně působil proces centralizace státní moci a jeho průvodních jevů (pevná administrativa a jednotné právo, uspořádané finance a mincovnictví, ochrana nezávislosti a suverenity státu aj.). Přes nesporný vliv mocenskopolitické situace určovala rozvoj zemského trhu, jako i stabilitu a rozměry směny v jeho rámci, úroveň ekonomické základny, a to zejména potenciál a struktura výroby, dělba práce mezi regiony apod. Ve sledovaném období přecházela do sféry zemského trhu jen poměrně úzká část zboží produkce. V konkrétních podmínkách střední Evropy převažovala orientace exportní produkce na mezinárodní, nikoli na vnitřní směnu.²³ Tato skutečnost nepřispívala upevnění zemského trhu, neboť ostatní „neexportní“ výrobní odvětví byla vzhledem ke svému nízkému produkčnímu potenciálu spíše orientována na místní, resp. regionální směnu.

Proces formování zemských trhů ve střední Evropě byl značně nerovnoměrný. Snad nejdále dospěl jeho vývoj v českých zemích, kde existovala po-

²¹ Z uvedených důvodů proto nelze přijímat bez výhrad názor o zemském tržním okruhu. Tento pojem se objevil v *Přehledu dějin Československa*, 1/2, Praha 1982, s. 220—221.

²² Lepšy, K.: *Zur Frage der Zentralisation und Souverenität Polens im 16. Jahrhundert*, in: *La renaissance . . .*, s. 415—423. V téže sborníku je publikován i diskusní příspěvek J. Janáčka k problematice nových forem organizace státu.

²³ Malowist, M.: *Z problematiki wzrostu gospodarczego Europy Środkowo-Wschodniej w późnym średniowieczu i na początku XVI wieku*, PH, 64, 1973, s. 655—680.

četná skupina regionálních tržních center, jejichž vzájemným propojením se postupně upevňovala jednotná síť zemského trhu.²⁴ Zatímco v Polsku a na Slovensku bránilo rozvoji jednotného tržního systému slabší propojení velkých regionálních okruhů, vázaných naopak silně na mezinárodní obchod, byl opožděný vývoj zemského trhu v Sedmíhradsku a v okupované části Uher poznamenán nerozvinutostí soustav regionálních trhů vůbec.²⁵

Vývoj zemských trhů směřoval k dalšímu upevnění této progresivní tržní formy. Ve vrcholném stadiu prvotní akumulace kapitálu se posléze přetvářel zemský trh v systém vnitřního obchodu, který se již zakládal na převaze kapitalistických vztahů ve výrobě i ve směně.

D. Dálkový obchod získal postupným upevňováním zemských trhů, které se z jeho sféry vydělily, charakter obchodu mezinárodního. Střední Evropa byla mnohostrannými vazbami zapojena do sítě mezinárodního obchodu. V celoevropském měřítku se ve sféře obchodu a nepřímou i v oblasti výroby projevila rostoucí spotřebitelská poptávka, vyvolaná nejen zvyšujícím se počtem obyvatelstva a stupňujícími se požadavky na množství a rozmanitost zboží na trhu, ale i potřebami surovinového zabezpečení rychle se rozvíjejících výrobních odvětví. Územní dělba práce vytvářela podmínky pro všestranný rozvoj obchodu, současně však určovala zboží strukturu obchodní výměny.²⁶

Mezinárodní obchod nepředstavuje tržní formu v pravém slova smyslu. Svou organizační strukturou se jeví jako neustále se vyvíjející systém obchodních vazeb spojujících produkční a obchodní centra a vytvářejících tak jednotnou síť navazující na strukturu zemských trhů. Třebaže sféru mezinárodního obchodu nelze prověřovat z hlediska klasifikace tržních forem (pro dané období nelze používat termíny středoevropský, příp. evropský trh apod.), procházel její vývoj procesem progresivních změn. Prosazením vztahů zemského trhu a posléze systému vnitřní směny se v rámci mezinárodního obchodu odehrával ze strany určitého politického celku novodobý zahraniční obchod, do jehož sféry stále silněji zasahovala suverénní moc státu jako činitel působící různými prostředky (obchodní politika, celní systém, merkantilistické tendence aj.)²⁷ na strukturu zboží výměny i její prostorovou orientaci.

²⁴ V městech všech zemí českého státu lze doložit poměrně vyspělou řemeslnou výrobu, která v některých oborech překonala omezenost nižších forem trhů. Zatímco tyto řemeslné výrobky představovaly významný podíl zboží struktury zemského trhu i mezinárodního obchodu, přecházely v Polsku i Uhrách do sféry dálkového obchodu především agrární produkty a suroviny.

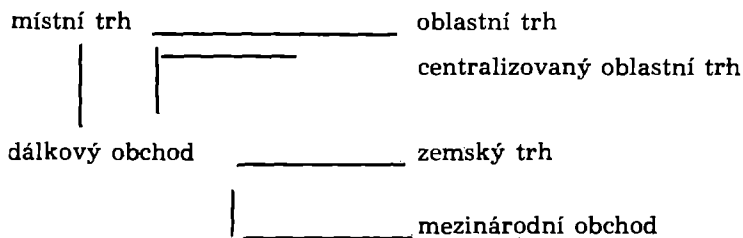
²⁵ Zimányi, V.: *Les problèmes principaux du commerce extérieur de la Hongrie à partir du milieu du XVIIe jusqu'au milieu du XVIIIe siècle*, in: *La Pologne et la Hongrie aux XVIe—XVIIIe siècles*, Budapest 1981, s. 25—43. Hunyadi, I.: *Conditions de vie de la population civile à la frontière militaire Turque et Hongrie occidentale aus XVIe siècle*, Etudes balkaniques, 12, 1976, s. 84—91.

²⁶ Malowist, M.: *Les mouvements d'expansion en Europe aux XVe et XVIe siècles*, in: *Croissance et régression en Europe XIVe—XVIIe siècles*, Paris 1972, s. 217—223. Pach, Zs. P.: *The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries)*, in: *Etudes historiques*, I, Budapest 1970, s. 217—264. Rusiński, W.: *The Role of Polish Territories in the European Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Studia Historiae Oeconomicae, 2, 1967, s. 115—134.

²⁷ Burian, V.: *První moravský merkantilista Pavel Hynek Morgentaller*, Brno v minulosti a dnes, 3, 1961, s. 72—92. Klíma, A.: *Mercantilism in the Habsburg Monarchy — with special reference to the Bohemian Lands*, Historica, 11, 1965, s. 95—119. Wellmann, I.: *Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jahrhundert und Ungarn*, in: *Nou-*

Odvozené schéma struktury tržních forem zachycuje pouze modelovou situaci a postrádá tak významný prvek vývojový. Je proto nezbytné opět zdůraznit přechodný charakter tržních forem pozdního feudalismu, jejichž diferenciace se stala výrazem dosaženého stupně hospodářského a společenského vývoje, kdy se v jejich kvalitě odrážela především úroveň výrobní sféry. Úkolem další badatelské práce je přispět k hlubšímu poznání této závažné problematiky.

Schéma struktury tržních forem pozdního feudalismu:

ZUR KLASSIFIZIERUNG DER MARKTFORMEN DES SPÄTFEUDALISMUS

Die erreichte Stufe der wirtschaftlichen Entwicklung der mitteleuropäischen Länder äußerte sich im Bereich des Austauschprozesses durch eine Differenzierung des Marktmechanismus sowie durch die Herausbildung neuer Marktformen. Die Differenzierung des Marktmechanismus in niedere Marktformen (örtlicher und Gebietsmarkt) und in den Bereich des Fernhandels respektiert das Niveau der Austauschoperationen und die räumliche Organisation der Marktbindungen. Die Systeme der örtlichen und der Gebietsmärkte wurden von den entsprechenden Marktbereichen gebildet, die sich um die Marktzentren orientierten. Die Entwicklungstendenz zielte in der späten Phase des Feudalismus zur Überwindung eigener Formen hin, als sich die zerfallenen Systeme der örtlichen und der Gebietsmärkte in ein einheitliches System eines inneren Austauschprozesses eingliederten. Im 16. Jahrhundert kann über die Anfänge dieses langzeitigen Prozesses gesprochen werden, dessen Begleiterscheinung die Existenz sekundär zentralisierter Gebietsmärkte war. Aus dem Bereich des Fernhandels gliederte sich allmählich ein System von Landesmärkten aus, die im Rahmen existierender politischer Komplexe funktionierten. Durch die Festigung der Landesmärkte nahm der Fernhandel den Charakter eines internationalen Handels an.